

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासात मूल्यांचे व आध्यात्मिकतेचे महत्त्व

डॉ. स्वप्ना एस. देशमुख

गृहअर्थशास्त्र विभाग,

श्रीमती व.ना. महिला महा., पुसद

ता. पुसद जि. यवतमाळ

9823344503

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासात मूल्यांचे व आध्यात्मिकतेचे महत्त्व विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या जगात आपण वेगाने पुढे जात आहो. माणसाची सर्व स्वप्न पूर्ण होत आहे. परंतु या धकाधकीच्या जीवनात मात्र मनुष्य यांत्रिक झालेला आहे. भावनाशून्य होत आहे. याचे कारण शोधून तरूण पिढी घडविणारे शिक्षण कुठेतरी बदलायला हवे. म्हणून शिक्षण या संकल्पनेशी मूल्य ही संकल्पना जोडली जावी याची आवश्यकता आहे. विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक पातळीचा विकास शिक्षणामुळे होत आहे. परंतु मानवी भावना व मूल्यांचा विकास पाहिजे त्या प्रमाणात होत नाही. प्रस्तुत लेखातून आपल्याला पुढील बाबी स्पष्ट होतात.

१. मूल्यांची व्याख्या स्पष्ट होईल.
२. मूल्य शिक्षणाचा अर्थ स्पष्ट होईल.
३. मूल्यांचा व मूल्यशिक्षणाचा विद्यार्थ्यांच्या विकासावर होणारा परिणाम.
४. मूल्य शिक्षणाची उद्दिष्टे
५. मूल्य रूजविण्याची प्रक्रिया.
६. मूल्य आणि आध्यात्मिकतेचा संबंध

विद्यार्थी अवस्था ही जीवनातील अपरिपक्व परंतु अतिशय नाजूक व महत्वाची अवस्था आहे. या वयात स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ समजून घेण्याची कुवत नसते. समजून पण उमजून न घेतलेले स्वातंत्र्य विद्यार्थ्यांना मारक ठरू नये याकरिता सत्य, प्रेम, करूणा, शांती, अहिंसा, समानता, स्वातंत्र्यता, श्रमप्रतिष्ठा हे गुण मूल्यशिक्षणाच्या माध्यमातून वृद्धिंगत करणे आवश्यक आहे. तसेच आध्यात्मिक विकास घडविणे देखील आवश्यक आहे. तरच भारताच्या समृद्ध परंपरेचा वारसा कायम ठेवून आधुनिक नव्या पिढीचे स्वप्न साकार करणाऱ्या तरूण पिढीला घडवून भारतीय संस्कृतीचे जतन करता येईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ नुसार दोन गोष्टींचा शिक्षणक्षेत्रात अंतर्भाव होणे गरजेचे होते. (१) राष्ट्रीय वृत्ती व राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्व यांची वाढ करणे. (२) भारतीय घटनेत नमुद केलेल्या व्यक्तिगत व सामाजिक उद्दिष्टांच्या परिपुर्ततेवर व मुल्यांच्या प्रसारावर भर देणे. यापैकी मुल्यांच्या प्रसारावर भर देणे या बाबींचा विचार करता सध्यापरिस्थितीतील मुल्यांचा झालेला न्हास हे विविध उदाहरणातून स्पष्ट होत आहे.

विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात आपण वेगाने पुढे जात आहोत. रोज नवनवीन शोधांची, संकल्पनांची भर पडत आहे. हे 'जग माझ्या मुठीत रे' हे स्वप्न पूर्ण होत आहे. परंतु आजच्या धकाधकीच्या किंवा यंत्रयावत जीवनात माणूस मात्र यांत्रिक बनत आहे. दया, माया, सहानुभूती, आपुलकी, बंधुभाव, कर्तव्यभावना, प्रामाणिकपणा आदी मूल्यांना तो पारखा होवू लागला आहे. मोठी इमारत, भलेमोठे बँकबॅलेंस हेच खरं आयुष्य असे तो गृहित धरू लागला आहे. संपूर्ण समाजाचे मूल्यच बदलत आहे. मग देशाचे भावी नेतृत्व स्वीकारणारे,

समाजाला घडविणारे, तरूण पिढी घडविणारे शिक्षण कुठे तरी बदलायला हवे. म्हणून शिक्षण या संकल्पनेशी मूल्य ही संकल्पना घट्ट जोडली जावी याची नितांत गरज आहे.

विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक पातळीचा विकास शिक्षणामुळे होत आहे. परंतु मानवी भावना व मुल्यांचा विकास पाहिजे त्या प्रमाणात होत नाही. राष्ट्रीय वृत्तीचा अभाव, शारीरिक श्रमाविषयी निर्माण होणारी हीन भावना, गुन्हेगारीमध्ये होणारी वाढ, हिंसाचार, अत्याचार, वाढते प्रदुषण, विध्वंसक वृत्ती, सामाजिक वातावरणातून पुर्वग्रह दुषित भावना आणि विकृत मने यामुळे सामाजिक शांततेला बाधा निर्माण होत आहे, मानवी मूल्य विसरत आहेत, मानवतावादाचा न्हास होत आहे, याची प्रखर जाणिव होत आहे. म्हणून आज मूल्य शिक्षणाची गरज जाणवायला लागली आहे.

विद्यार्थी अवस्था ही जीवनातील अपरिपक्व परंतु अतिशय नाजूक व महत्वाची अवस्था आहे. यावेळी स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ समजून घेण्याची कुवत नसते. समजून पण उमजून न घेतलेले स्वातंत्र्य कधी कधी विद्यार्थ्यांना मारक ठरते. शुल्लक कारणावरून मारामार्या, आंदोलन, असहकार ही कीड स्वातंत्र्याच्या फाजील कल्पनेतूनच समाजाला लागत आहे. याकरिता मनाच्या संयमाची, विचारपुर्वक वागण्याची आवश्यकता आहे. याकरिता विद्यार्थ्यांना शालेय शिक्षणाबरोबर मूल्यशिक्षणाची आवश्यकता आहे. कारण सुसंस्कृत नागरिक बनविणे हे शिक्षणाचे अंतिम ध्येय आहे.

मूल्य शिक्षणाचा अर्थ :

सामाजिक प्रश्न व जबाबदारी यांची जाणीव निर्माण करणे, मानवी संबंधांची जाणीव आणि जोपासणा साधणे, लोकशाही मूल्य शिक्षण, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, सामाजिक न्याय यांचे रक्षण करणे, सर्वधर्माच्या सांस्कृतिक परंपरेतून आलेल्या मंगल मूल्यांचा स्वीकार व अनिष्ट गोष्टींना प्रतिकार करणे. यासारख्या गोष्टींच्या मागे असणारी तात्विक भूमिका विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे व शिक्षणाच्या क्षेत्रात व व्यक्तिगत जीवनात या तत्वांच्या पालनासाठी विद्यार्थ्यांना कटिबद्ध करणे म्हणजे मूल्यशिक्षण होय.

मूल्य – व्याख्या :

लिला पाटील यांच्यानुसार— “नैतिक, बौद्धिक, अथवा सौंदर्यविषयक दृष्टिकोनातून आपल्याला ज्याबद्दलची पसंती जाणवते त्यालाच मूल्य म्हणता येईल.”

स्वामी विवेकानंद यांच्यानुसार— “शिक्षण हे माणूस घडविणारे असावे. “Man is the only animal who shapes his destiny.

स्वतःचे भाग्य स्वतः घडविणारा, जीवसृष्टीतील एकमेव प्राणी म्हणजे माणूस या माणसाच्या जीवनाची मार्गदर्शक तत्वे म्हणून मूल्यांचा विचार केला जातो.

विद्यार्थी मनावर मूल्यशिक्षण रूजविण्याचे जबाबदार घटक— (१) घर, (२) शाळा, (३) समाज

यापैकी घर हे मूल्य शिक्षणाचे प्रथम व प्रभावी शिक्षण देणारे केंद्र आहे नंतर समाजाचा व शाळेचा क्रमांक लागतो. मूल्य शिक्षण शाळेच्या वेळापत्रकातून किंवा एखाद्या तासिकेतून दिले जाणारे शिक्षण नव्हे तर ते समाजातही दिले गेले पाहिजे.

मूल्य शिक्षणाची उद्दिष्टे :

१. विद्यार्थ्यांत काही मुलभुत मानवी गुण विकसित करणे ते गुण सत्य, प्रेम, करूणा, शांती, अहिंसा, समानता, स्वातंत्र्यता, श्रमप्रतिष्ठा हे माणवी गुण विद्यार्थ्यांत मूल्यशिक्षणातून विकसित करण्याचा प्रयत्न करणे.
२. विद्यार्थ्यांना व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात उदारमतवादी व जबाबदार नागरिक बनविण्यासाठी उत्तेजना देणे.
३. राष्ट्रांच्या वर्तमान, सामाजिक, आर्थिक स्थितीशी विद्यार्थ्यांना परिचित करणे व याबाबत जाणीव निर्माण करणे.
४. विद्यार्थ्यांना उदारमतवादी बनविणे व धर्म, भाषा, जात, लिंग यावर आधारित पूर्वग्रहापासून दुर करून त्यांची दृष्टी उन्नत करणे.
५. आत्मोन्नतीच्या प्रयत्नात प्रगती करणे, त्यांच्यातील सुप्त गुणांचा विकास करणे.
६. स्वतःविषयी, कुटुंबाविषयी, समाजाविषयी, आपल्या देशाविषयी, इतर देशाविषयी, पर्यावरणाविषयी, सर्व धर्माविषयी उदार व व्यापक दृष्टीकोन विकसित करणे.

वरील उद्दिष्टे पूर्ण होण्याकरिता मूल्य रूजविण्याची प्रक्रिया जाणून घेणे आवश्यक आहे.

मूल्य रूजविण्याची प्रक्रिया :—

भाषेच्या माध्यमातून :

वेगवेगळ्या लेखकांचे पाठ आणि कविंच्या कविता पाठयपुस्तकात असतात त्या शिकवितांना लेख व कवी प्रति आदर करणे, मनाची संवेदनशिलता वाढवून सहानुभूती, परस्परांवरील प्रेम वाढविणे गरजेचे आहे. आताच आपण २७ फेब्रुवारी 'मराठी राजभाषा दिवस' साजरा केला. याचे महत्व प्रत्येक विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचविणे आवश्यक आहे.

गणिताच्या माध्यमातून :

गणिताच्या शिक्षकाने बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार शिकवितांना आयुष्याचे गणित आपण सोडवितांना कशाकशाचा उपयोग करावा लागतो, व्यावहारिकपणा, नेमकेपणा, अचुकपणा याचा जीवनात उपयोग या बाबींवर लक्ष द्यावे. विद्यार्थ्यांना ही मुल्ये शिकविणे आवश्यक आहे.

इतिहासाच्या माध्यमातून :

इतिहासामध्ये वेगवेगळ्या महापुरुषांनी केलेली कामगिरी विद्यार्थ्यांना सांगून त्यांच्या अंगी असलेली त्यागाची भावना, देशप्रेम, दुसऱ्याच्या दुःखात सहभागी होणे, साहस इत्यादी भावनेचा विकास करणे.

भूगोलाच्या माध्यमातून :

याचा अभ्यास करतांना केवळ ग्रहतारे, जमीन, खडक, माती याचाच विचार न करता या सर्वांचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम स्पष्ट करणे, विशिष्ट भागात राहणाऱ्या लोकांचे राहणीमान, त्यांचे आयुष्य जगण्याची उमेद, जीवनाचे संघर्ष याचे अध्यापन केल्यास दया, क्षमा, सहनशिलता, जीवन संघर्षाला तोंड देण्याची क्षमता, स्वावलंबन, परोपकार या मुल्यांची रूजवण करता येते.

गृहअर्थशास्त्राच्या माध्यमातून :

हा विषय माध्यमिक शाळेपासूनच शिकविणे अत्यंत गरजेचे आहे. यातून विद्यार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे धडे मिळू शकतात. तसेच समतोल आहार, आरोग्य याबाबत ज्ञान प्राप्त होवू शकते.

पर्यावरणशास्त्राच्या माध्यमातून :

निसर्गात असलेल्या साधन संपत्तीचा उपयोग करून स्वतःचा फायदा करतांना पर्यावरणाला धक्का पोहचणार नाही याकरिता वृक्ष संवर्धन, झाडे लावा, झाडे वाचवा मोहिम राबविता येईल. यामुळे प्रदुषण थांबण्यात मदत होईल. जसे— हवा प्रदुषण, जल प्रदुषण, ध्वनी प्रदुषण इत्यादी.

अभ्यासपूरक कार्यक्रमाच्या माध्यमातून मूल्यशिक्षण :

- **क्रीडा स्पर्धा** :— खेळामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक संपन्नता येते. विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व, संघभावना, खिलाडुवृत्ती, मनमिळावुपणा, अपयश पचविण्याची ताकद, निर्णयक्षमता इत्यादी गुणांचा विकास होते.
- **विज्ञान प्रदर्शने** :— यामुळे विद्यार्थ्यांची स्वतंत्र विचार करायची, निरीक्षणाची, वाचनाची व स्वअनुभवाची दृष्टी विकसित होते. यामधून विद्यार्थ्यांच्या कृतीला व बुद्धिला वाव मिळते, संशोधनवृत्ती वाढते.
- **सांस्कृतिक कार्यक्रम** :— शालेय दिन विशेष जसे— शिक्षक दिवस, संस्कृत दिवस, पर्यावरण दिवस, मराठी भाषा दिवस, जयंत्या, पुण्यतिथ्या, सणउत्सव यामधून राष्ट्रीय ऐक्य सर्वधर्म समभाव रूजविता येते.

विविध छंद मंडळे, स्नेह संमेलन, शालेय मित्रमंडळाची स्थापना, श्रमदान, वस्तुसंग्रहालयाला भेट देणे, मदत निधी गोळा करणे. वक्तृत्व निबंध लेखन, वाचन स्पर्धा, राष्ट्रीय छात्रसेनेत आणि स्काऊटगाईडमध्ये सहभाग यातून विद्यार्थ्यांमध्ये चारित्र्य, धैर्य, साहसीवृत्ती, शिस्त, नेतृत्व, साहस इत्यादी गुणांचा विकास शक्य आहे.

मूल्य आणि आध्यात्मिकतेचा संबंध :

मूल्यांबरोबरच आध्यात्मिकता ही वेळेची मागणी आहे. समाजामध्ये असा मार्ग शोधण्याची गरज आहे जो मूल्य आणि आध्यात्मिकता विकासाकरीता साधक ठरेल. मूल्यविकास जेव्हा आध्यात्मिकतेसोबत केला जातो. सोबतच ध्यानधारणेचा देखील अभ्यास केला जातो. तेव्हा मुल्यरूपी बीज विद्यार्थ्यांच्या मनात रूजविले. या दोन्हीच्या आधारे निश्चितच विद्यार्थी सफलता मिळू शकेल. मुल्य व आध्यात्मिकता एकासोबतच विकसित होणे गरजेचे आहे. कारण ते सहजीवी आहे. जेव्हा आध्यात्मिकतेचा विकास होतो. तेव्हा मुल्य आपोआपच प्रगट होते आणि जेव्हा मुल्यांचा विकास होतो तेव्हा, आध्यात्मिकता प्रगट होते. याचाच अर्थ नैतिक व आध्यात्मिक मूल्यांना वैश्विक मूल्य हे नाव देण्यात आले आहे.

एका आदर्श शैक्षणिक कार्यक्रमाचा उद्देश मात्र बौद्धिक सशक्तीकरण एवढाच नव्हे तर सामाजिक क्षेत्रामध्ये देखील विद्यार्थ्यांचा विकास होणे आवश्यक आहे.

अहिंसा या तत्वाची माहिती :

अहिंसा हे मानवी मूल्य मानले जाते. अहिंसेचा पाया मानवी मनातील करुणा, दया हा आहे. त्यापेक्षाही हिंसेला हिंसेने उत्तर देण्यापेक्षा अहिंसेच्या सामर्थ्यावर ती रोखता येते हा विश्वास त्यामध्ये आहे.

शारीरिक सामर्थ्यपेक्षा माणसाजवळ असलेल्या बुद्धीच्या व मनाच्या शक्तीला आवाहन करून अहिंसा हिंसेचा प्रतिकार करू शकते हा विश्वास अहिंसा तत्वाच्या पाठीशी आहे.

प्राणीमात्रांची हिंसा न करणे हे अहिंसेचे व्यापक रूप आहे. पण अहिंसा पाळणे वेगळे व स्वतःच्या जगण्यासाठी अहिंसक होणे वेगळे. हिंसेचे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक असे वर्गीकरण करता येते. तसेच अहिंसेचेही करता येते. मानवी दुःखःचे मुळ हिंसेमध्ये आहे. अतोनात महत्वाकांक्षेपोटी माणसे हिंसेचा स्विकार करतात. बौद्धिक पातळीवरील हिंसा व्यक्तिस्वातंत्र्याला घातक आहे. पण स्वार्थ व भ्रष्टाचार हे देखील हिंसेचेच रूप आहे. समाजात मानवी मूल्ये जपलेली असल्याशिवाय अहिंसेचे पालन करणे अवघड आहे.

ध्यान व योगाभ्यास शिकविणे :

ध्यान केल्यामुळे मनाची एकाग्रता वाढते म्हणून धार्मिकतेचे धडे देतांना १० मिनिटे तरी ध्यान करायची सवय मुलांना लावावी. विद्यार्थ्यांनी दररोज व्यायामाकरीता वेळ देणे आवश्यक आहे. व्यायाम न केल्यास विद्यार्थ्यांचे हृदय रक्तभिसरण क्रिया योग्य होत नाही. पचनक्रिया मंदावते इत्यादी कारणांमुळे विद्यार्थी आजारी पडण्याची शक्यता असते. व्यायाम करणे किंवा गावातील एखाद्या निसर्गरम्य ठिकाणी फिरावयास जाणे यामुळे शारीरिक स्वास्थ्य उत्तम तर राहतेच त्याचबरोबर मन उत्तेजित होऊन प्रसन्न होऊन ताजेतवाने वाटायला लागेल तसेच नव्या जोमाने अभ्यासात मन लागेल.

निष्कर्ष :

भारताच्या समृद्ध परंपरेचा वारसा कायम ठेवून विज्ञान आणि अध्यात्मज्ञान यांची सांगड घालणाऱ्या मुल्याधिष्ठित शिक्षणपद्धती स्वीकार करणे हे आजच्या शिक्षणपद्धती पुढील सर्वात मोठे आव्हान आहे. इतकेच नव्हे तर ती काळाची गरज आहे. आधुनिक नव्या पिढीचे स्वप्न साकार करणाऱ्या नव्या पिढीसाठी व मुल्याधिष्ठित शिक्षणपद्धती रूजविण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये सातत्याने नितीमुल्यांचे दर्शन घडायला पाहिजे. तेव्हाच भारतीय संस्कृतीचे जतन होऊ शकेल ही भावना साध्य होऊ शकेल.

“नही सताऊ किसी जिव को झुठ कभी नही कहा करू
परधनवनिता परनलुभाऊ संतोषामृत पिया करू,
मैत्री भाव जगत में मेरा सबजिवोसे नित्य रहे
दिन दुखी जिवोपर मेरे उरसे करूणा स्रोत बहे !

संदर्भ सूची

१. पर्यावरणशास्त्र — विनोद लोकरे, विद्या बुक्स प्रकाशन, नागपुर.
२. मानवविकास — लिना कांडलकर, विद्या प्रकाशन, नागपुर.
३. बालविकासाची मुलतत्वे — त्रिवेणी फरकाडे, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, महाल, नागपुर.
४. सकारात्मक मानसशास्त्र — पुरुषोत्तम बोरकर, पिंपळापुरे बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपुर.
५. यशाच मानसशास्त्र — सेतुमाधव संगोराम, दिलीपराज प्रकाशन, प्रा.लि.पुणे